

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ В СУЧАСНУ ДОБУ

Михайло Зан

Комплекс демографічних, політичних та соціокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування охоплює поняття «етнічні процеси». Ці зміни проявляються в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот в історичному часі, які можна розглядати як на загальноетнічному, так і на регіональному рівнях.

Закарпатська область є особливим історико-етнографічним регіоном України, де представлено широку палітру етнічних груп (українці, угорці, румуни, росіяни, словаки, німці, цигани і т. д.) та етнографічних складових українського етносу (долиняни, гуцули, бойки, лемки). В умовах зламу авторитарного режиму та становлення сучасної ідентичності української нації відбулися динамічні зміни в етнодемографічній, етнополітичній та етнокультурній сферах життя закарпатського соціуму. Їх детальне вивчення дає змогу відтворити регіональний вимір етнічних процесів сучасного періоду.

Етнодемографічні процеси. Аналіз результатів останнього Всесоюзного перепису населення 1989 року на Закарпатті засвідчив переважання українців, які становлять 976 769 осіб (78,41 % усього населення). Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації представників тих чи інших етнічних груп краю. Найбільш урбанізованими виявилися євреї (93,6 %), росіяни (87,2 %), білоруси (83 %) та словаки (86 %), менше – ци-

гани (62,2 %). Сільськими жителями були здебільшого румуни (82,3 %), угорці (62,3 %), українці (61,6 %) та німці (55,5 %) ¹. Загалом сільське населення на 97,8 % складалося з українців, угорців та румунів. Отже, теза про виняткову поліетнічність та багатонаціональність Закарпаття (близько ста національностей), що набула пропагандистського змісту, не зовсім відповідає дійсності. Адже представники дев'яти вищеназваних спільнот у сукупності становлять 99,6 % населення краю.

Етнічна самоідентифікація етнічних спільнот переважно ототожнювалася із мовною ідентичністю. Так, 96,5 % усього населення області вважали рідною мову своєї національності. Серед українців 98,4 % назвали рідною мовою українську; серед угорців – 97,2 %; серед росіян – 95,8 %. Серед румунів регіону 28964 особи із 29485 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська. Мовна асиміляція характерна для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Для них було притаманним визнання рідною мову інших етнічних спільнот (на той час переважно російську та угорську). Так, із 12 131 представника циганського етносу тільки 2491 вважав, що його рідною мовою є циганська; 7973 людини визнали за рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько третини (2555 осіб) назвали своєю рідною мовою словацьку, інші – українську (2433 особи), угорську (1890 осіб), російську (388 осіб) мови.

3-поміж білорусів (2521 особа) трохи менше половини (1139 осіб) засвідчили, що рідною мовою для них є білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже із 2639 євреїв області в 1989 році тільки для 663 осіб рідною мовою була мова ідиш, для 1307 – російська, а для 365 – українська мова. Так само й для нечисельної чеської національної меншини. Із 516 чехів рідною чеську мову визнали тільки 179 людей ². Зазначені дані засвідчують труднощі певних спільнот у збереженні етноіден-

тичності та примордіальну сутність етносів, опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалася серед українців та національних меншин краю.

Упродовж 1989–2001 років наявна кількість постійного населення області зростала. Якщо в 1989 році вона становила 1252,3 тис. осіб, то на початку 2001 року – 1282 тис. Дещо зросла чисельність сільського (737,3 тис. осіб у 1989 році і 782,9 тис. осіб у 2001 році) і зменшилася кількість міського населення (515 тис. осіб і 499,1 тис. осіб)³. Цьому сприяла відносно висока народжуваність у сільській місцевості краю, а також приплив іммігрантів з інших регіонів України та держав колишнього СРСР.

Проте зростання чисельності населення Закарпаття відбувалося нерівномірно. Якщо розглянути динаміку цього процесу в розрізі міст і районів області, то простежуються відповідні диспропорції. В абсолютних числах зросла кількість населення м. Ужгорода та м. Мукачєвого, Виноградівського, Іршавського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Хустського районів. Відносно повільно зростала чисельність населення в Ужгородському, Перечинському, Міжгірському районах. Зменшилася кількість населення Великоберезнянського, Воловецького та Мукачівського районів, у Берегівському районі за вказаний період – із 85,7 тис. осіб до 82,6 тис. Це відбувалося переважно за рахунок від'ємного міграційного сальдо, тобто переважання еміграційних потоків над імміграційними⁴.

Статистичні дані засвідчують, що з 1994 року міграційна активність охопила всі національні спільноти краю. З одного боку, чисельність українського населення збільшувалася за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців з інших регіонів України та країн СНД. З другого, – зменшувалося постійне число українців унаслідок трудової еміграції та виїзду на постійне місце проживання за кордон.

Прикметним стало «етнічне обличчя» еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців в Угорщину, євреїв в Ізраїль та США, німців у Німеччину, росіян у Російську Федерацію. Так, у 1995 році з-поміж усіх емігрантів у Російську Федерацію емігрувало 85,6 % росіян, в Угорщину – 85,4 % угорців, у Німеччину – 86,4 % німців, в Ізраїль – 79,7 % євреїв. Водночас із 54 румунів краю жоден не емігрував у Румунію. З-поміж прибулих у 1995 році в Закарпаття відсоток українців становив 62 %, росіян – 23,7 %, угорців – 2,6 %, румунів – 2,4 %, словаків – 0,6 %. Характерно, що частка іммігрантів, які народилися безпосередньо в Україні, становила 71,2 %⁵. Це дає підстави стверджувати про своєрідний паритет етнічного фактора та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпаття. Утім, у другій половині 1990-х років етнічна еміграція перестала домінувати. Збільшилися потоки емігрантів-заробітчани та виїзд населення, переважно етнічних українців, на постійне місце проживання за кордон.

Окремим важливим аспектом вивчення етнодемографічних процесів є аналіз міжетнічних шлюбів на Закарпатті. Деякі дослідники відмічали зближення народів у краї і те, що «кожна третя закарпатська сім'я» об'єднує представників різних національностей⁶. Проведений нами аналіз статистичних даних міжетнічних шлюбів методами математичних розрахунків переконливо засвідчує традиційну ендогамність українців, румунів, угорців та циган Закарпаття. У сільській місцевості вона сягала більше 95 %. Водночас у містах області вона порушується навіть серед українців та угорців. Через міське дисперсне проживання дві третини шлюбів росіяни, білоруси, словаки, євреї та німці укладали з українцями⁷.

Загалом статистичні матеріали свідчать про тенденцію зменшення укладення шлюбів та збільшення кількості роз-

лучень упродовж досліджуваного періоду. Зменшення темпів природного приросту населення Закарпаття із другої половини 1990-х років та зростання еміграційних потоків стали основними причинами незначного збільшення чисельності населення Закарпатської області станом на 2001 рік. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року засвідчили проживання в краї 1258,3 тис. осіб. З них 466 тис. – жителі міст, а 792,3 тис. проживають у сільській місцевості. За цим показником Закарпаття має найбільший відсоток сільського населення в Україні – 63 % (у цілому по державі кількість селян становить 33 %) ⁸. Значною мірою це спричинили еміграційні процеси в середовищі українців та національних меншин області.

Аналіз даних перепису населення 2001 року засвідчує, що із 1254,6 тис. осіб постійного населення краю українцями є 1010,1 тис. (80,5 %); угорцями – 151,5 тис. (12,1 %); румунами – 32,1 тис. (2,6 %); росіянами – 31,0 тис. (2,5 %); циганами – 14,0 тис. (1,1 %); словаками – 5,6 тис. (0,5 %); німцями – 3,5 тис. (0,3 %); білорусами – 1,5 тис. (0,1 %); євреями – 565 людей (0,04 %). У сукупності тільки українці, угорці та румуни краю становлять 95,1 % населення області, а дев'ять вищеназваних етнонаціональних спільнот Закарпаття – 99,6 % постійного населення ⁹.

Поділ жителів регіону за національним та мовним критеріями, згідно з переписом 2001 року, ілюструє збільшення переписних граф-національностей. Якщо в 1989 році їх було 76, то в 2001 році – 87. По-перше, з'явилася група із 286 осіб, які не вказали своєї національності (етнічне походження). Тобто наочною є ілюстрація явища етнічної маргінальності ¹⁰. По-друге, зникли одні нечисленні національності та з'явилися інші. Так, результати перепису 2001 року, порівняно із 1989 роком, не виявили карачаївців, агулів, каракалпаків, лаків, ногайців, евенків, негідальців, курдів, халха-монголів. Натомість у поділі за націо-

нальністю з'явилися араби (23 особи), асирійці (12 осіб), серби й фіни (по 9 осіб), афганці (7 осіб), аварці (6 осіб), американці (5 осіб), англійці (4 особи), тати, хакаси й австрійці (по 3 особи), абазини, голландці та кубинці (по 2 особи), цахури, уйгури, рутульці, іспанці та албанці (по 1 особі).

У більшості районів області переважає українське населення. Кількість українців у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах наближена до 99 %. У Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах – у межах 95 % – 96 %. У Мукачівському, Рахівському, Тячівському – близько 84 %. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4 %, в Ужгородському – 58,4 %. Тільки в Берегівському районі українці становлять меншість – 18,8 %¹¹. Отже, перепис підтвердив тенденцію зростання питомої ваги українців в етнонаціональній структурі Закарпаття.

Порівняно із 1989 роком, унаслідок еміграційних потоків на 4,2 тис. осіб зменшилася чисельність угорського населення краю. Утім, угорці представляють компактні ареали проживання, про що зазначалося вище. Угорська національна меншина представляє переважну більшість у Берегівському районі (76,1 %); в Ужгородському районі угорці становлять 33,4 %; у Виноградівському – 26,2 %. Перепис 2001 року засвідчив тенденцію до зменшення кількості угорського населення в м. Береговому. Якщо в 1989 році угорці становили переважну більшість (50,8 %), то в 2001 році – відносну більшість (48,1 %), як і українці (38,9 %). Частка угорців зменшилася в Ужгороді та Хусті.

Унаслідок компактного проживання в Тячівському й Рахівському районах, укладання ендегамних шлюбів, відсутності еміграції та проявів реідентифікації серед молдован краю чисельно збільшилося румунське населення. Якщо перепис 1989 року зафіксував 29 485 румунів, то в 2001 році їх кількість

склала 32 152 особи. Таким чином, румунська національна меншина краю справедливо посіла третє місце в етнонаціональній структурі населення. У Тячівському районі проживало 21,3 тис. румунів, що становило 66,1 % усього румунського населення області. У Рахівському районі мешкало 10,5 тис. осіб. Це 32,7 % усіх румунів області. В інших районах та містах краю румуни представляють нечисленні групи.

Росіяни жили переважно в містах Закарпаття. Так, у 2001 році з усього російського населення області (30 993 особи) в Ужгороді проживало 11 106 осіб; у Мукачевому – 7326 осіб; у Береговому – 1445 осіб; у Хусті – 1165 осіб. Зазвичай міське населення представляють білоруси та євреї краю¹². Цигани дисперсно проживали в містах краю та низинних районах: Ужгородському, Берегівському, Мукачівському, Виноградівському; словаки – у м. Ужгороді та Ужгородському, Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському, Іршавському, Мукачівському районах.

Окремої уваги потребує оцінка результатів перепису 2001 року щодо кількості німців Закарпаття. Перепис засвідчив її зростання на 112 осіб. Отже, перший Усеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс – зростання чисельності етнічної групи, усередині якої протягом досліджуваного періоду відбувалися еміграційні процеси, виїзд на постійне місце проживання в Німеччину. На нашу думку, таке status quo зумовлене фактором ситуативної етноідентичності, «вигідності» німецької самоідентифікації представникам етнічно змішаних шлюбів, предками яких були німці. Через активізацію роботи німецьких національно-культурних товариств та релігійних громад краю такий етноідентифікаційний вибір сприяє поживавленню зв'язків із Німеччиною, певним економічним вигодам тощо.

На фоні активної діяльності товариств парадоксом іншого плану є зменшення в області чисельності словаків і циган. Ситуація, на наш погляд, пояснюється мовною асиміляцією представників словацької та циганської меншин Закарпаття. Більшість циган краю (62,4 %) визнають своєю рідною мовою угорську. Тільки спеціальні етносоціологічні дослідження, як це відбулося після 1989 року, зможуть реально зафіксувати соціальні параметри життєдіяльності циганської спільноти. Адже близько третини мешканців регіону вказали на українське або угорське етнічне походження, мотивуючи це тим, що рідною мовою для них є українська. Серед словаків Закарпаття також простежується мовна асиміляція. Для 41,6 % словаків рідною мовою є українська, а 11,3 % визнають рідною угорську мову. Статистичні розрахунки даних перепису населення 2001 року ілюструють русифікацію білорусів (43,3 %), євреїв (46,4 %), татар (57,9 %), вірмен (30,8 %); українізацію німців (39,6 %), поляків (52,7 %), чехів (48,1 %), болгар (63,4 %). Рідномовна ідентичність притаманна українцям (99,2 %), румунам (99,1 %), угорцям (97,1 %) та росіянам (91,7 %) регіону¹³.

Перепис населення 2001 року вперше зафіксував наявність субетнічних або етнографічних складових українського етносу. На Закарпатті зафіксували групу русинів (10090 осіб), гуцулів (83 особи), бойків (25 осіб) та лемків (3 особи). Географія розселення русинської групи неоднозначна. Зауважимо, що 43 % жителів, які визнали себе русинами, мешкають у містах Ужгороді та Мукачевому, 30 % – у Свалявському районі¹⁴. У зв'язку із цим можна погодитися з висновком дослідника М. Дністрянського про відсутність об'єктивних підстав та реальної небезпеки етнічної сецесії на Закарпатті¹⁵. Водночас саме проблема політизації русинського руху в області впродовж останніх двох десятиліть визначала головні вектори етнополітичних процесів краю.

Етнополітичні процеси. Початок 1990 року ознаменований виходом на етнополітичну арену відродженого русинського руху. 17 лютого 1990 року в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку прибуло 324 делегати та 87 запрошених. Учасники конференції одногосно вирішили створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Уже станом на 17 лютого було сформовано п'ять первинних громадських осередків організації – Ужгородську міську (імені М. Лучкая), Мукачівську районну (імені О. Митрака), Свалявську районну (імені Ю. Гуци), Берегівську районну (імені О. Духновича) і Рахівську районну організації. Головою товариства став архітектор М. Томчаній, заступниками – Б. Сливка і М. Михальова. Правління було затверджено в складі 33 осіб¹⁶.

Наступного дня (18 лютого) необхідну документацію на реєстрацію товариства було подано на ім'я голови Закарпатської обласної ради народних депутатів М. Мальованика. 20 лютого виконком обласної ради народних депутатів вирішив зареєструвати Статут товариства. У цьому документі чітко зазначено, що «Товариство є культурно-громадською організацією [...]. Метою Товариства є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами». Серед завдань, які ставило перед собою товариство – відродження історії, культури, звичаїв русинів; «право на рідну мову для всього населення Закарпаття»; «створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики»¹⁷.

У першому обнародованому документі «Звернення до населення Закарпатської області» йшлося про окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак уже другий програмний документ товариства від 29 вересня 1990 року («Декларація Товариства карпатських ру-

синів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі¹⁸. Як відзначав В. Сурнін, така ідея «була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіцяла нові привілеї та значно більші владні можливості»¹⁹. Тому облвиконком ради народних депутатів не поспішав приймати будь-які рішення з приводу діяльності товариства впродовж 1990 року.

Обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. 19 червня 1990 року було прийнято протокольне рішення «Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування». В оригіналі документа увагу зосереджено на такому тексті: «вся сукупність питань, що безпосередньо торкаються забезпечення життєдіяльності населення, повинні вирішуватись на місцях»; «народногосподарські потреби Закарпатської області фінансуються за рахунок доходів, формуються на її території»²⁰. У рішенні облвиконкому від 18 вересня вказувалося (із підкресленням в оригіналі документа), що «інші області, не чекаючи рішень згори, реалізують права по захисту населення, формуванню прямих зв'язків на постачання ресурсів, вишукують додаткові джерела фінансових надходжень для покриття бюджетних видатків»²¹.

Задля культивування ідеї окремішності краю просувалися своєрідні PR-технології того часу. 30 травня 1990 року на II сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів було прийнято рішення «Про введення на території Закарпатської області середньоевропейського часу», згідно з яким, у ніч із 1-го на 2-ге вересня 1990 року о другій годині за московським часом на території області запровадили порядок обчислення часу відповідно до першого часового поясу. Рішення було чинним до березня 1992 року, коли встановили єдиний облік часу – київський²².

Враховуючи охарактеризований вище напрям співпраці обласної влади з політичними русинами, стає зрозумілим, чому тільки 14 січня 1991 року було сформовано робочу групу з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань. У лютому 1991 року на сторінках «Закарпатської правди» з'явилася заява сімнадцяти діячів науки, культури та мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувалися автономістські амбіції русинського товариства²³. У висновках робочої групи облвиконкому, зокрема, зазначалося, що «русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями»²⁴.

В умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальними для обласного керівництва стали настанови товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. Отже, епіцентр етнополітичної арени краю 1991 року зосередився в стінах зали засідань обласної ради народних депутатів. На VII позачерговій сесії обласної ради 27 вересня 1991 року звучало таке: «Нас просто приєднали, я думаю, що нам треба, щоб автономія була наша і за неї треба боротися»²⁵. На сесії почалися взаємні звинувачення з боку головуючого М. Волощука і представників «Демократичної платформи». Зокрема, представники демократичного блоку обласної ради вказували на протиріччя, коли головуючий говорив про галицьких емісарів і не звертав уваги на московських та київських. Депутат І. Лутак порівняв потенційність міжнаціональних конфліктів у краї з подібною ситуацією в Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджані²⁶.

Через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які ви-

ступали за соборність української держави, етнополітична ситуація стала критичною. Закарпатська обласна організація НРУ разом з іншими українськими політичними партіями та громадськими об'єднаннями організували біля будинку Народної ради мітинг, домоглися трансляції роботи сесії 27 вересня на площу Леніна. Група мітингувальників ставила намет на площі перед Народною радою. Серед голодуючих були депутати різних рівнів та активісти обласних демократичних організацій, студенти. На 1 жовтня їхня кількість становила 17 осіб. Головними вимогами голодуючих були: відставка М. Волощука та обласної ради, створення спеціальної комісії щодо дій службовців під час перевороту 19–23 серпня 1991 року. Ця акція стала однією з причин звільнення з посади голови обласної ради і облвиконкому М. Волощука.

Після цього з боку прихильників русинства було заявлено різкі сепаратистські тези. Зокрема, депутат В. Жупан зачитав заяву групи робітників, інженерно-технічних працівників Ужгорода, де йшлося про «так звані десанти за перевалом»; бо «на своїй рідній землі розберемось самі без їх наскоків та їх повань»²⁷. Професор УжДУ І. Туряниця звинуватив депутатів у протиборстві, а не відстоюванні інтересів народу. Член виконкому товариства карпатських русинів І. Калабішка заявив, що «русини є, були і будуть!». Депутат І. Гузинець зачитав телеграми з Великого Бичкова, Ільниці, Мукачєвого, Іршави, Сваляви, Тячева за автономію й повернення національності «русин»²⁸.

Отже, виник спротив постпартійної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців. Так, 1 вересня в м. Мукачєвому відбувся мітинг товариства карпатських русинів «по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю». На цьому мітингові вказувалося, що

тоталітарний режим утвердив «політику денационалізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію». Мовилося й про «тенденцію духовного закріпачення русинського народу». Мітингувальники повідомляли, що в разі зняття питання про автономний статус Закарпаття (під тиском голодуючих на площі) «ми також оголосимо безстрокове політичне голодування»²⁹. На сторінках газети «Новини Закарпаття» публікували проекти декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм: «Спираючись на традиції, самобутність, невід'ємне право на одвічне прагнення багатонаціонального населення Закарпаття до самовизначення [...] проголосити область автономною в складі України»³⁰.

У цих умовах продовжували створювати нові організації русинського спрямування (Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія, Асоціація нерадикальних демократів). У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття від 27 жовтня 1991 року зазначалося про перспективність автономного статусу області через «зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політичних угруповань, депутатів»³¹. Ця організація об'єднувала національно-культурні товариства угорців (Ш. Фодо), словаків (Й. Горват), німців (Е. Кайнц), циган (А. Адам), русинів (В. Сочка), що фактично означало солідарність представників еліти національних меншин краю, за винятком румунів, у домаганні обласною владою «особливого статусу».

Ситуація дещо змінилась із початком підготовки до президентських виборів. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 року дискутувалося формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетеня для голосування. Депутат І. Грицак запропонував замінити слово «автономія» на «самоврядна адміністратив-

на територія», як і було рекомендовано на зустрічі з кандидатом у Президенти Л. Кравчуком. Зауважимо, що пропонували різні формулювання: «спеціальна самоврядна територія», «спеціальна автономна самоврядна територія», «самоврядна автономна територія», «спеціальна самоврядна територія Закарпаття». Після дискусії з цього приводу було ухвалено рішення «Про зміни в тексті бюлетеня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 р.». Таким чином, текст (пункт 3 рішення від 31 жовтня) було сформульовано так: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»³².

Результати голосування засвідчили переконливу орієнтацію краян на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13 % виборців, а 60 % віддали свій голос за першого Президента України Л. Кравчука. Переважна більшість (78 %) висловилися за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території. Утім, у голосуванні не брало участі 145 040 виборців, а близько 129 000 виступили проти, недійсними виявилися понад 25 000 бюлетенів. 78 % – це досить умовне число, насправді це трохи більше 60 % їх виборців (847 364 особи). Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Було створено робочу комісію облвиконкому (під керівництвом новообраного голови обласної ради й виконкому М. Країла), а згодом і «тимчасову творчу групу» (під керівництвом С. Устича) для підготовки проекту Закону «Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття»³³. Водночас зауважимо, що 81,4 % (43 482 особи) населення Берегівського району віддали голоси за ідею створення

угорського автономного округу, проти – 7842 особи із 53 442 виборців, які взяли участь у голосуванні. Отже, поряд із русинським на порядку денному був угорський локальний сепаратизм.

У громадському середовищі Закарпаття за таких обставин відбувся розкол на два суспільно-політичні табори. Так, починаючи з березня 1992 року почала діяти Українська народна рада Закарпаття, до складу якої входили обласні осередки НРУ, УРП, ДемПУ, обласна організація товариства української мови «Просвіта», крайова «Просвіта», товариство політв'язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття. Ця організація рішуче виступала проти сепаратистських дій обласної влади та русинських лідерів. Головним її опонентом була Демократична ліга національностей Закарпаття, до якої входили Товариство угорської культури Закарпаття, словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, товариство німців краю «Відродження», товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та товариство підкарпатських русинів³⁴. У березні 1992 року було створено сепаратистську Підкарпатську республіканську партію, яку очолив В. Заяць. У 1993 році в умовах суспільно-політичного протистояння обласна влада ініціювала рішення про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. Водночас 15 травня 1993 року в Мукачевому було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею, до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна влада в цих умовах спробувала дистанціюватися від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху³⁵. Діяльність Тимчасового уря-

ду підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, «Народна рада громадянської злагоди», «Громадянський конгрес України». Угорське телебачення 13 серпня 1993 року «рекламувало» міністрів «Тимчасового уряду» та лідера І. Туряницю. Угорська преса активно мусувала ідею автономії Карпатського євро регіону та політичного русинства. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 року вдалося й оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів³⁶.

У жовтні 1993 року голова облради Д. Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 року сесії обласної ради для проголошення самоврядності, однак унаслідок спротиву демократичних організацій та обговорення у ВРУ питання ВЕЗ сесію не було скликано. Наростання невдоволення діяльністю Президента та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л. Кучми в 1994 році були об'єктивними чинниками державотворчого процесу України. Отже, загальноукраїнські політичні процеси дещо загальмували нестабільну етнополітичну ситуацію на Закарпатті.

У вересні 1994 року за депутатським поданням Є. Жупана на сесії Закарпатської обласної ради було розглянуто питання про статус автономії краю. У підготовленій «Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю» констатувалося проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі – Берегівського національно-культурного округу. Обласну раду запропонували перейменувати на парламент Підкарпатської автономної республіки у складі України³⁷.

Поступ власне русинства на Закарпатті вже в 1996 році зайшов у глухий кут. У серпні 1996 року в м. Пряшеві (Словаччина) Світова рада русинів висловила недовіру І. Туряниці, як «провокатору в русинському русі». 29 березня 1997 року в м. Мука-

чевому на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів І. Туряницю було позбавлено усіх прав та повноважень. Доповідачі звинувачували його у привласненні оргтехніки та коштів, зволіканні із перереєстрацією товариства. Було обрано нове Правління та делегатів на IV Світовий конгрес русинів у м. Будапешті. Співголовами стали І. Талабішка, Л. Лецович та І. Петровцій³⁸.

18 квітня 1997 року товариство було перереєстровано належним чином і отримало офіційну назву «Общество подкарпатських русинів». Метою товариства є «консолідація всіх русинів, що проживають на Закарпатті та за його межами, на русинське етнокультурне відродження»³⁹. Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій корінного населення краю. Зокрема, уже тоді члени товариства здійснювали підготовку до фестивалю русинської культури «Червена Ружа», присвяченого 1100-річчю м. Мукачевого. Водночас у м. Ужгороді 4 квітня 1997 року відбулася конференція прихильників І. Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію «Общество карпатських русинів», серед завдань якого було «перетворення сучасного Закарпаття в екологічно чисту, демілітаризовану заповідну зону». Головна мета – офіційне визнання русинської національності в Україні. Показово, що символікою товариства стало полотнище із синьо-біло-червоних смуг⁴⁰. Виникло Русинське науково-освітнє товариство, яке здійснювало науково-пошукову й видавничу роботу (голова – М. Макара)⁴¹.

Однак вимоги політичного русинства продовжували лунати на форумах громадськості, акціях русинських товариств. Так, на Форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року звучали заклики прийняти «врешті-решт» статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення

національності «русин». Продовжувалася також робота щодо привернення уваги світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24–27 червня 1999 року в м. Ужгороді відбувся V Світовий конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади» – визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів⁴².

У липні 1999 року, вже після проведення конгресу, з'явилася чергова «депеша» до вищого керівництва іноземних держав. Це був лист Президенту Чехії В. Гавелу від «председателя Республиканской Партии Подкарпатской Руси» С. Ача. У листі, написаному російською мовою, знову піддавалася сумніву належність краю до України. Адресант твердив про «військове становище» Закарпаття та пропонував вибір: «якщо Підкарпатська Русь не возз'єднається із Чехією, то допоможіть [пан В. Гавел. – М. З.] русинському народу добитись незалежності від України»⁴³. В обласній пресі цей факт справедливо оцінювався як засіб окремих представників політичного русинства домогтися визнання та фінансування.

Упродовж 1999–2001 років агітація русинських товариств розгорнулася й завдяки проведенню 5–14 грудня 2001 року Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи висвітлювали газети «Подкарпатська Русь» та «Християнська родина». Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 рік із закликом «Запишися русином!» На цей заклик відгукнулися 10090 закарпатців, що становить менше 1 % населення краю. Водночас русинські національно-культурні товариства заявили про 150 тис. громадян, які визнали себе русинами, а половина з них отримали відповідні посвідчення.

Після постпереписного (2001) та поствиборчого періоду (2002 р. – парламентські та 2004–2005 рр. – президентські вибори) на Закарпатті знову відбулася активізація русинського руху. У цей час лідером закарпатських русинів став священник о. Дмитрій Сидор (голова організації «Сойм підкарпатських русинів»). Деякі експерти зазначають, що в цей час русинський рух явно підпадає під вплив Москви. Про це свідчать конференції та створення організацій-земляцтв у Російській Федерації, участь проросійських організацій у русинських акціях, що відбувалися в Мукачевому та Ужгороді.

7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада народних депутатів визнала національність «русин» на теренах краю. У кінці 2007 року в Мукачевому на засіданні Сойму було ухвалено декларацію з вимогою незалежності. Уже через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий європейський конгрес русинів у Мукачевому ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності». Громадськість дізналася про діяльність «тіньового русинського уряду», очолюваного П. Гецом.

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) перший світовий конгрес підкарпатських русинів прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачевому або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді. Однак цього не відбулося. Один із лідерів сучасного русинства на Закарпатті М. Староста відмежовується від сепаратистських лозунгів Д. Сидора та П. Геца і констатує нагальність створення Ліги Націй Закарпаття, де русини будуть представлені поряд із представниками інших етнічних спільнот краю та вироблять єдину суспільно-політичну стратегію розвитку Закарпаття⁴⁴. Отже, русинський

рух у краї залишається латентним дестабілізаційним фактором української етнополітики початку ХХІ ст.

Етнокультурні процеси. Уже в рамках трансформаційного етапу 1989–1991 років визрівала проблема стимулювання розвитку рідної мови українців. Кінець 1989 року позначений активним упровадженням у життя Закону УРСР «Про мови в Українській РСР». В області було створено комісію з розроблення плану впровадження в регіоні цього закону. Крім сприяння розвитку української мови, уже в кінці 1989 року було затверджено склад чотирнадцяти цільових робочих груп з розроблення комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 року. Групи охоплювали весь спектр плекання національної культури – мова, освіта, музика, кіно, образотворче мистецтво, екологічне виховання. Так, професор П. Чучка очолив робочу групу з розширення сфери застосування української мови та інших національних мов; голова обласної організації Товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Ю. Джурджа – групу сприяння розвиткові та пропаганді української національної культури за межами УРСР⁴⁵.

Створювали різнопланові національно-патріотичні громадські об'єднання. На початковому етапі активну позицію щодо впровадження української мови на всіх рівнях займала обласна організація товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка «Прогрес» та її лідер професор УжДУ П. Чучка. Обласне відділення республіканського товариства «Україна» було засновано в лютому 1991 року. У грудні 1991 року створено обласну організацію Союзу українок – «...добровільну, громадсько-просвітницьку, позапартійну і позаконфесійну організацію, яка є спадкоємницею традицій Союзу українок, що діяв на Україні з 1917 року, на Закарпатті – в 20–30-х роках»⁴⁶. Союз українок очолила О. Га-

нич, заступником стала Н. Вигодованець, головою секретаріату – Г. Божук. Було організовано широку мережу Союзу українок по області (Ужгородська та Мукачівська міські, Свалявська рай-міська, Хустська, Тячівська міськрайонні, Перечинська, Велико-березнянська, Іршавська, Міжгірська районні, Ясінянська та Тересвянська сільські, Ужгородська університетська та об'єднання «Патент»). Поступово впровадження українського слова ставало практичною справою, насамперед у культурно-освітній сфері, у засобах масової інформації краю, видавничій діяльності тощо.

Однак існували й певні труднощі. У таких умовах патріотичну позицію каталізатора державотворчих процесів в етномовній сфері зайняли українські громадські організації краю, обласні осередки політичних партій. Зокрема, лідери товариств об'єднаних в УНРЗ (Ю. Балега, П. Чучка, В. Худанич, С. Боби-нець, Н. Вигодованець, О. Борець, С. Біляк, І. Чендей, М. Вегеш та ін.) виступили із заявою «Про антиукраїнську кампанію та мовну політику на Закарпатському державному радіотелебаченні». Вони стверджували, що на 78 % українського населення краю відведено тільки 54 % ефірного часу, тоді як на 12 % угорців – 33,3 %. Крім цього, в угорських засобах масової інформації українське населення продовжують називати русинами, а область – Підкарпаттям. У заяві УНРЗ вказувалися факти порушення Закону про мови на обласному телебаченні: «Під виглядом “народної мови” ці “артисти”, що удають із себе підпилих кумів щотижня по кілька разів виходять у дуже дорогий ефір із вульгарними побрехеньками і управляються в тому, хто гірше перекрутить українську мову». Представники УНРЗ вимагали припинити відкриту українофобію, розподілити ефірний час відповідно до відсотків етнопонаціональної структури краю, Закарпатській облдержадміністрації відмовитися від підтримки політичних русинів та угорських сепаратистів ⁴⁷.

Попри деякі проблеми, традиційним у краї стало святкування річниці дня народження Т. Шевченка. Темами літературно-мистецьких вечорів, дитячих ранків, вечорів поезії були «Тарасові вінок», «В сім'ї вольній, новій», «Земний уклін тобі, Кобзарю» (до 186-ї річниці). Постійно влаштовували театралізовані свята української культури «Народні джерела», пісенний фестиваль «Вечори над Латорицею», конкурси ім. М. Машкіна, гуцульські фестивалі на Рахівщині, фестивалі народної творчості «Карпатські візерунки», «Музичне сузір'я Закарпаття»⁴⁸.

Координуючу позицію щодо збереження та систематизації народної творчості займав обласний Будинок (згодом – Центр) народної творчості. У 1997 році було створено експериментальну науково-творчу лабораторію (філія Українського центру культурних досліджень) під головуванням В. Кобаля. Співробітники лабораторії, серед яких фольклорист І. Хланта, збирали, вивчали та публікували народно-поетичну творчість. Так, вийшли друком книги «Рости терен, рости...» (народні пісні із с. Арданове Іршавського р-ну), «Через плин років...» (портрети відомих митців краю) і «Вчора була неділенька» (тексти та мелодії пісень), підготовлено до друку ще низку видань живого народного фольклору. Важливо, що дослідники в складних умовах модернізації українського суспільства зуміли виявити обдарованих інформаторів у селах Закарпаття.

Періодичне проведення фестивалів русинської культури «Червена ружа» обласним «Товариством подкарпатських русинів», на наш погляд, також потрібно розцінювати як етнокультурний розвиток закарпатських українців. Адже на святах виконували пісні живою народною мовою, утверджуючи континуїтет етнічної традиції. У 1995 році було проведено перше свято русинської культури «Червена ружа»⁴⁹.

У музейних установах краю повсюдно було організовано експозиційні комплекси, що висвітлювали шлях до незалежності України. В обласному краєзнавчому музеї розширили експозицію «До тебе, мати Україно». У клубно-бібліотечних установах краю проводили літературно-музичні тематичні вечори, диспути, читацькі конференції на теми «Є така держава – Україна!», «Для всіх одна – єдина наша Україна», «Що дала нам незалежність?», «Духовні скарби України», «Живи, Україно, для краси, для сили, для правди, для волі». З листопада 2000 року по травень 2001-го в області організовували заходи за програмою Другого Всеукраїнського огляду народної творчості до 10-ї річниці незалежності.

Зауважимо також роль українського музично-драматичного театру в м. Ужгороді. За роки творчої діяльності колективом було поставлено більше 450 вистав світової, сучасної та класичної української драматургії. У колективі працювали два народні артисти України, чотири заслужені артисти України, один заслужений працівник культури України. В обласній філармонії функціонували Закарпатський народний хор, камерний оркестр, ансамбль «Гармонія», які виконували закарпатський фольклор, твори українських композиторів. До штату філармонії входили три народні артисти України, один заслужений діяч мистецтв та десять заслужених артистів України. Потрібно вказати на роботу камерного хору «Кантус» управління культури ОДА. В умовах української державності він пропагував вокально-хорове мистецтво на Україні та за кордоном. Колектив створив близько 50-ти концертних програм. Концертними програмами за досліджуваний період радували народні артисти України І. Попович, С. Гіга, Н. Копча та ін.

З кожним роком помітно зростає кількість шкіл з українською мовою викладання. У 2001 році з 708 шкіл області в 580 школах навчання велось українською мовою, у 27 – укра-

їнсько-угорською, в одній – українсько-російсько-угорською, у 14 – українсько-російською, в одній – українсько-російсько-румунською, у двох – українсько-словацькою; у восьми гімназіях та трьох ліцеях учні також отримували освіту українською мовою⁵⁰. Це має особливе значення з погляду вдосконалення української системи шкільництва області.

Розглядаючи питання етнокультурного розвитку українців Закарпаття, зауважимо важливий елемент відродження історичної пам'яті істориками, письменниками, суспільно-громадськими діячами краю. Фактично протягом 90-х років ХХ ст. було повернуто із забуття ім'я президента Карпатської України Августина Волошина (осінь 1938 року – весна 1939-го). До цього значною мірою спричинились творчі потуги істориків М. Вегеша, О. Довганича, В. Худанича та ін. Слід зазначити, що крім низки окремих наукових видань, ученими на сторінках періодики області висвітлено триумф і трагедію тих подій, що мало виняткове освітньо-виховне значення. Міжвоєнний період в історії досліджено вченими І. Гранчаком, І. Ліхтеєм, В. Керецманом, М. Палінчаком, В. Лемаком, П. Ференцом, М. Токарем та ін. Гортиську окупацію та її наслідки висвітлено в працях О. Довганича та Р. Офіцинського. Проблему сталінського режиму, репресивні акції щодо закарпатців, їхні долі протягом тривалого часу скрупульозно досліджували в межах підготовки книги «Реабілітовані історією» відомі історики І. Хланта та О. Довганич. Народознавча тематика Закарпаття стала предметом наукових і науково-популярних студій М. Тиводара, І. Сенька, І. Хланти, Ю. Чорі та ін. Вони активно висвітлювали результати власних студій та багатий етнографічний скарб українства краю через засоби масової інформації.

Важливою подією стало видання двох томів праці «Нариси історії Закарпаття» (1993, 1995), посібників з історії краю В. Ола-

шина, Ю. Мудри. Виняткового значення набула популяризація Д. Данилюком історії Закарпаття, імен видатних діячів – вихідців із цього регіону. Результат його роботи – видані окремі монографії, сотні наукових та науково-популярних статей, участь у науково-практичних конференціях, підготовка молодшої зміни. Праці закарпатських дослідників (І. Хланти, В. Гомоная, І. Попа та ін.) стали надбаннями у справі збереження та примноження крайової етнокультурної спадщини.

Чільне місце в організації науково-пошукової роботи краєзнавчого плану посів НДІ карпатознавства УжНУ. За дев'ять років роботи (1992–2001) інститут зосередив значний науковий потенціал; видання тринадцяти тематичних випусків збірника праць «Карпатика» проілюструвало вагомі напрацювання в царині дослідження історії краю⁵¹. Інститут карпатознавства неодноразово був ініціатором та організатором проведення науково-практичних зібрань, що, безперечно, стимулювало творчі пошуки молодих учених, викристалізовувало концептуальні аспекти новітньої історіографії Закарпаття.

Демократизація суспільства, становлення плюралізму в суспільно-політичній площині спонукало активістів – представників національних меншин – витворювати складові задоволення та захисту етнокультурних запитів національних груп краю. Квінтесенцією етнокультурного поступу національних меншин Закарпаття стало створення та розгортання діяльності національно-культурних товариств Закарпаття.

Найвагоміших успіхів в організації національно-культурних товариств різних спрямувань досягли угорці краю. Як зауважували дослідники І. Мигович та А. Колібаба, на початку 90-х років ХХ ст. в угорськомовних районах простежувалося своєрідне тривладдя: місцеві ради, представники Президента та ради і осередки ТУКЗ, найпотужнішого угорського товариства

краю⁵². Окремі національно-культурні товариства угорців краю увійшли до Форуму угорських організацій Закарпаття та Демократичної спілки угорців України із центром у столиці України. Зауважимо, що угорські національно-культурні організації охопили найважливіші елементи життєдіяльності соціуму Закарпаття: угорськомовна творча інтелігенція, науковці, студенти та молоді дослідники, скаути, журналісти, педагоги, бібліотекарі, працівники галузі охорони здоров'я, приватні підприємці, фермерські спілки.

Це підкреслює високу соціально-культурну мобілізацію угорців Закарпаття, мета яких полягає в плеканні рідномовної освіти, культури. Так, у статутному документі Закарпатського угорського педагогічного товариства зазначено, що метою товариства є «... організація Закарпатського угорського педагогічного суспільства, створення основ для формування професійної спілки, сприяння самостійної угорськомовної системи освіти на Закарпатті»⁵³. У Статуті Закарпатської Асоціації угорських скаутів сказано, що її метою є «...вдосконалення релігійних, моральних, духовних та фізичних здібностей угорської молоді Закарпаття на основі скаутських директив»⁵⁴. Спілка угорських підприємців Закарпаття переслідує мету активізації господарської діяльності угорців Закарпаття, інтеграції в господарство України, збереження його своєрідності. Створено фонд для підтримки угорських підприємців, організовано угорську спілку «Газда».

Організатором етнокультурних пропагандистських заходів серед румунів краю на початку 90-х років ХХ ст. виступило соціально-культурне Товариство румунів Закарпаття ім. Дж. Кошбука. З часів створення організація, насамперед сільські вчителі та лікарі, зуміла вирішити чимало проблем задоволення етнокультурних потреб румунів краю (театралізовані вистави, колядкові хори та ін.). Поряд з духовно-культурними

проблемами товариство займало чітку позицію щодо залучення румунських кадрів до управлінської роботи, налагодження співпраці з Румунією ⁵⁵.

У червні 1999 року в області виникла ще одна організація румунської національної меншини – соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша. Своєю метою товариство проголосило захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румунів краю, членів товариства ⁵⁶. З ініціативи товариства було започатковано традицію святкування національного свята Румунської держави – Дня об'єднання. Товариство організовувало виступи на культурно-масових зібраннях румунів краю, на проведенні національних свят «Мерцішор», брало участь в обміні досвідом з румунськими колегами по лівий берег Тиси.

У листопаді 2000 року на загальних зборах засновників було утворено Закарпатську обласну спілку «Дачія». Засновниками виступили І. Ботош, Т. Дацьо та Н. Філіп. Спілка блискуче розпочала реалізовувати поставлені перед нею завдання: заснування періодичного видання «Апша», проведення семінарів та конференцій, створення бібліотеки та ін. Окрім цього, організація була ініціатором перейменування Дібровської середньої школи у школу ім. Міхая Марини та Дібровської центральної вулиці ім. В. Леніна на вулицю ім. Миколи Марини. «Дачія» також ініціювала виділення в урочищі Думбрава с. Діброва земельної ділянки під будівництво монастиря. У серпні 2001 року товариством було проведено симпозіум «610 років Ставропігії Грушівського монастиря», а вже в грудні цього самого року – другий симпозіум на тему «Румуни правобережної Тиси в історії Румунії», у якому взяли участь науковці Румунії та України. Більш ніж за рік своєї діяльності керівництво «Дачії» зуміло зібрати солідну бібліотеку – близько 4 тис. примірників книг ⁵⁷.

У вересні 2003 року виникла молодіжна організація румунів краю імені Міхая Емінеску. Організаторами цього об'єднання були студенти Ужгородського національного університету на чолі з вихованцем історичного факультету І. Бокочем⁵⁸. Серед головних завдань товариства – проведення різноманітних заходів, що стосуються громадського життя членів товариства, представлення інтересів своїх членів у органах державної влади, сприяння зростанню інтелектуального рівня молодшої людини, зокрема членів організації, налагодження контактів з молоддю різних країн світу для вільного обміну ідеями та вивчення позитивного досвіду.

Товариство росіян краю «Русский Дом» було організовано на установчій конференції 30 листопада 1991 року. Його очолив В. Пахмурний, а з 1995 року – С. Мітряєва, згодом – С. Махортова. Товариство зробило чимало добродійних та культурно-освітніх справ. Проводили роботу з ушанування ветеранів Великої Вітчизняної війни та праці. Широкопланові заходи, присвячені вшануванню ветеранів, відбулися до 50-річчя визволення України та Закарпаття від фашистських загарбників. Проводили вечори російського романсу, «пушкінські читання» та «круглі столи» для вчителів середніх шкіл м. Ужгорода, організовували виставки в обласному художньому музеї «Русское изобразительное искусство XIX в.» та спектаклі в Мукачівському обласному російському драматичному театрі⁵⁹.

Діяльність товариства було оцінено під час перебування на Закарпатті Генерального консула Російської Федерації у Львові В. Солоцинського та віце-консула В. Павлушкіної 23–24 липня 1998 року. Ще в 1996 році за особисту культурно-просвітницьку роботу та з нагоди відзначення п'ятої річниці Закарпатського товариства російської культури «Русский Дом» С. Мітряєву було нагороджено Почесною Грамотою ОДА⁶⁰.

Крім цього, її активну суспільно-громадську діяльність відзначено «Орденем княгині Ольги» III ступеня, медаллю «80 років Національної академії наук України», срібною медаллю Фонду ім. Золтана Бая.

Крім товариства «Русский Дом», інтереси російської національної меншини з 1995 року представляв Слов'янський собор «Російська община» Закарпаття під головуванням О. Кривцова. Товариство проголосило своєю метою вирішення законних прав та завдань, що стоять перед росіянами краю, «які склались у нових геополітичних умовах». Наприкінці 1999 року виникло ще одне національно-культурне товариство росіян краю – Закарпатське відділення ВГО «Руський рух України». Товариство також проголосило метою захист інтересів своїх членів, «які мають російське походження або які вважають російську мову своєю рідною...»⁶¹. Утім, участю в парламентських виборах 2002 року товариство політизувало свою діяльність на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Таким чином, у російській національній меншині в нових реаліях незалежної України проходили процеси інтеграції громадських організацій на культурно-просвітницькій платформі.

У травні 1991 року в м. Ужгороді відбулась установча обласна конференція Товариства циган Закарпаття «Рома». Було затверджено статут, емблему та прапор товариства. Об'єктом обговорення стали проблемні питання загострення відносин між циганами обласного центру та жителями районів «Шахта» і «Радванка». Уже на цій першій конференції відбулися суперечки з «приводу ділових якостей кандидатів» щодо головування товариством двох лідерів циган Ужгорода Аладара та Йосипа Адамів. Відсутність одностайності в їхній роботі привела до утворення в травні 1993 року культурно-просвітнього товариства «Романі Яг», яке очолив А. Адам⁶².

Товариство включилося в активну суспільно-громадську та культурно-освітню роботу серед циган краю. «Романі Яг» протягом своєї діяльності постійно ініціювало різнопланові звернення до обласного керівництва, виступало на сторінках крайової преси, акцентуючи увагу на житті циганської меншини області. Товариство неодноразово підтримувало навчання студентів-ромів, залучаючи необхідні кошти з державних та недержавних фондів (гранти) тощо.

За роки державної незалежності на Закарпатті істотно розрослася мережа громадських організацій циган краю. Подібно до національно-культурних товариств угорців Закарпаття відбулася своєрідна «спеціалізація» об'єднань. Вони охопили майже всі сфери життєдіяльності циганської меншини краю. Створене в 1995 році товариство «Амаро Дром» займалося переважно питаннями спортивного розвитку. Товариство облядало спортмайданчик у мікрорайоні «Шахта» м. Ужгорода, де компактно проживали цигани та розміщена школа № 14, у якій навчалися ромські діти. На стадіоні «Спартак» команда збирала чималу глядацьку аудиторію. Важливим моментом стало й те, що залучали підлітків з метою зайнятості їхнього вільного часу, запобігання наркоманії⁶³.

Товариства «Ром сом» та «Лаутарі» займалися популяризацією музичної культури циган. Створювалися товариства також за віковими, статевими та мовними пріоритетами: молодіжне товариство циган «Амаро Дром-Терненгеро» (1995), товариство ромських жінок «Терне чая по нево дром» (1999), товариство із захисту угорських ромів Закарпаття «Унг-ромен». Зокрема, останнє висунуло на лаври популярності в 1998–1999 роках угорськомовного співака Й. Горвата, який став фіналістом конкурсу-фестивалю «Слов'янський базар». У вересні 2000 року виникло ще одне об'єднання – молодіжний ромський клуб «Романі чехрень» (Ромська зірка).

Загалом розвиток мережі циганських національно-культурних товариств привів до створення двох великих об'єднань. Одне з них – Закарпатська асоціація ромських громадських організацій «Єкгіпе» (Єдність), створена в 1998 році. Під головуванням А. Адама асоціація координувала роботу організацій – членів об'єднання. Як альтернативу, у 2000 році було зареєстровано конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» (Братерство). Конгрес фактично діяв при товаристві «Рома» під головуванням Й. Адама. До складу об'єднання входили «Рома», «Унг-ромен», «Лаутарі», «Ром сом», «Амаро Дром», «Амаро Дром-Терненгеро»⁶⁴.

На Закарпатті презентовано також обласні громадсько-культурні організації словаків Закарпаття, зокрема: обласна організація «Матіца словенска», товариство словаків Закарпаття ім. Л. Штура, Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство словацьких жінок «Довіра» та обласне товариство словацької інтелігенції⁶⁵. Найбільшою активністю характеризується «Матіца словенска», з ініціативи якої проводили значну роботу в галузях соціально-економічної допомоги словакам краю, організації словацького шкільництва, підготовки педагогічних кадрів, видання газети «Підкарпатський словак». Лідер цієї організації Й. Гайніш був віце-президентом Європейської ради Світового конгресу словаків. Починаючи з 1991 року, у місцях компактного проживання словаків традиційно проводили обласні свята словацького мистецтва «Словенска веселіца». Святкові дійства були насичені багатою концертною програмою, словацькими танцями та піснями, виставками сувенірів. На святах постійними гостями були високоповажні представники зі Словацької Республіки.

Ще в липні 1990 року відбулась установча конференція товариства «Відродження», на якій зібралося 276 делегатів. Головою товариства обрали Е. Кайнца. На установчій конференції

було окреслено регіональні перспективи німецької національної меншини, зокрема, щодо започаткування фестивалів німецького фольклору, ініціювання відкриття школи з німецькою мовою навчання, організації вивчення німців краю, створення в Музеї архітектури і побуту експозиції німецького поселення, розвитку німецької мови та культури ⁶⁶.

Уже в умовах незалежності відбулося створення товариства німців Закарпаття «Надія». Причиною виникнення цього об'єднання була конфронтація еліти німецької спільноти з приводу позиції щодо автономії краю, адже голова товариства «Відродження» Е. Кайнц від імені всього німецького населення підписав документ «За автономію Закарпаття». Найбільш ініціативним товариство «Відродження» стало за головування З. Кізмана. Активність товариства проявлялася насамперед у соціально-економічній підтримці німців краю; щорічно організовували свята німецької культури. Завдяки зв'язкам товариства молоді німці краю мали можливість отримувати рідномовну освіту в Німеччині.

У 2000 році було зареєстровано ще одне товариство під назвою «Німці Закарпаття», головою якого став В. Цанько. Товариство зайнялось організацією недільної школи, проведенням курсів німецької мови та іншими культурно-освітніми справами. Найбільшим осередком товариства була Свалявська районна організація «Німецька громада» ⁶⁷.

Важливою віхою для єврейської спільноти краю стало створення у вересні 1993 року обласного єврейського культурно-освітнього товариства. Спочатку його головою був П. Мермейштейн, потім Л. Луцкер, у 2001 році його очолював А. Губер. Власне, під егідою товариства відбувалися щорічні обласні свята єврейської культури. Особливо оригінально це дійство проходило в травні 1998 року, коли його було приурочено до 50-річчя

Держави Ізраїль. Товариство також проводило мітинги пам'яті жертвам голокосту. Так, до 50-річчя голокосту на єврейському кладовищі в Ужгороді та на приміщенні обласної філармонії (колишня ортодоксальна синагога) було встановлено меморіальні дошки. За підтримки Єврейського фонду України, фонду «Шолом» у Львові, фонду «Синберга», добродійного фонду «Мир» єврейське обласне товариство активно займалось організацією культурних та добродійних акцій, захищало мало-забезпечених ⁶⁸.

У 1996 році вірмени краю організували товариство вірменської культури Закарпаття «Арарат», яке очолив С. Нікогосян. Протягом своєї діяльності товариство зробило чимало справ для вірменської спільноти. Представники організації були постійними ініціаторами концертів, літературних та художніх вечорів, виставок вірменської тематики. За сприяння «Арарату» відзнято документальні фільми «Візьму твій біль на себе», «Молитва каміння», «Україна – рідний край». Товариство видало книгу на честь художниці М. Балог під назвою «Зажгите свечи». У жовтні 1999 року товариством «Арарат» на базі Ужгородської школи № 8 було відкрито вірменську недільну школу. Завдяки ентузіазмові батьків розмножено буквар, передруковано пісенник і карти з історії та географії Вірменії ⁶⁹.

Досягненням для нечисельної спільноти поляків Закарпаття стало створення в 1995 році обласного товариства польської культури, яке очолила Г. Вакарова, лікар обласної поліклініки. Товариство підтримувало відносини з польською організацією «Вспольнота Польска», Федерацією польських організацій в Україні. Власне, завдяки цій співпраці товариство мало можливість щоліта безкоштовно оздоровлювати дітей у таборах Польщі, направляти юнаків та дівчат з польських родин на навчання у ВНЗ Польщі. У 2001 році там безкоштовно навчалася двоє

ужгородців, які були забезпечені житлом, стипендією та пільгами на проїзд. А четверо ужгородців, разом із Т. Пулик, відвідували двотижневі підготовчі курси для абітурієнтів на базі Ягелонського університету в Кракові ⁷⁰.

У 1999 році було створено обласне культурне товариство білорусів «Сябри», яке очолив А. Донець. Спілка білорусів об'єднала понад 1,5 тис. осіб. Щорічно до Дня Перемоги та Дня визволення Білорусі проводять зустрічі з ветеранами війни, тематичні вечори, концерти, лекції-бесіди, присвячені Якубу Коласу та Янку Купалі. Активну роботу проводить створений при товаристві хор ветеранів війни, який дає концерти та бере участь у фестивалях слов'янської культури ⁷¹.

Чеська національна група краю в 2001 році нараховувала 320 осіб. Проживала вона дисперсно, тому умови організації були вкрай несприятливі. Тільки в 1995 році було створено Ужгородську спілку чеської культури ім. Яна Амоса Коменського. Її очолила О. Буксар. Спілка організувала вивчення чеської мови, випустила низку чесько-русинських календарів, активно підтримувала контакти з громадськими організаціями Чеської Республіки, Посольством Чехії в Україні. Спілка чеської культури була одним з організаторів збору коштів для спорудження в Ужгороді пам'ятника Т. Масарикові ⁷².

У 2001 році азербайджанців у краї нараховувалося 231 особа. Організація азербайджанської спільноти відбулася в межах створеної в 2000 році регіональної організації Конгресу азербайджанців України. Її головою став З. Геюшев. Кількість членів організації – лише 50 осіб ⁷³. Товариство брало участь у спільних акціях національних меншин краю, презентуючи власну програму.

У 2004 році про себе заявило обласне культурно-просвітне товариство греків Закарпаття «Еллада», яке очолила А. Хайтул.

Прикметним є те, що організація об'єднала 60 представників грецького етносу і стала єдиною організацією греків Західної України ⁷⁴.

Отже, національно-культурні товариства краю є провідниками відродження й розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їх ініціативи створюються національно-культурні центри, театри, школи, організовуються фестивалі, огляди та конкурси художньої творчості. Національно-культурні товариства тісно співпрацюють з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Вони, крім вирішення мовно-культурних питань, почали активно займатися соціально-економічними проблемами: включилися в роботу з розширення підприємницької діяльності, створення нових робочих місць у населених пунктах компактного проживання національних спільнот, а також сприяють залученню до цього вітчизняних та зарубіжних інвесторів, є учасниками пошуків транскордонного співробітництва.

Три представники національно-культурних товариств – голови культурно-просвітницької організації циган «Романі Яг» А. Адам, культурно-освітньої організації «Матіца Словенска» на Закарпатті Й. Гайніш та спілки угорців України М. Товт – є членами Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України.

Для задоволення потреб національних меншин, сприяння діяльності їх організацій у жовтні 1999 року в Ужгороді було відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття, на базі якого всі товариства мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей тощо. Щороку тут проводиться понад 150 різнопланових заходів. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, на засі-

даннях якої обговорюються актуальні проблеми національних меншин ⁷⁵.

Центр презентував для проведення конференцій, зустрічей і форумів зал на 40 місць та актовий зал на 400 місць. До прикладу, у 2001 році тут проходили такі важливі форуми: зустріч парламентарів Словаччини та України з головами національно-культурних товариств словаків (3 травня 2001 р.); зустріч керівництв угорських, словацьких, ромських, русинських товариств із представником Шведської академії наук (7 травня 2001 р.); зустріч єврейської релігійної громади з журналістами з Ізраїлю (8 вересня 2001 р.); зустріч голови Закарпатської ОДА з головами національно-культурних товариств та засідання координаційної ради Центру (3 липня 2001 р.); прес-конференція благодійної організації «Хесед Шпіра» (16 вересня 2001 р.) та ін. Проводили також роботу з укомплектування бібліотеки, інформаційно-аналітичного та методичного кабінетів ⁷⁶.

Крім цього, Центр проводив семінари-практикуми з директорами, учителями недільних шкіл національних меншин краю. Протягом вересня 2000 – травня 2001 років було здійснено проєкт «Кордони єднання», у межах якого проведено Міжнародну науково-практичну конференцію, видано матеріали учасників конференції зі Словаччини, Польщі, Румунії, Угорщини. Центр організував збір голів товариств національних меншин Карпатського Єврорегіону, що проходив у м. Ніредьгаза (Угорщина) у вересні 2001 року. Уже в 2001 році Центр разом з Міжнародною радою спілок національних меншин Карпатського Єврорегіону працював над проєктом «Віртуальна фольклорна галерея національних меншин Карпатського Єврорегіону» ⁷⁷. Центром культур національних меншин разом з відділом у справах національностей Закарпатської облдержадміністрації щоквартально видається інформаційний бюлетень, де зосереджені матеріали з

актуальних питань етнокультурних процесів в області, законодавчих і нормативних актів, рішень органів влади з національних питань, наукових досліджень у цих сферах, подається хроніка подій з життя національних меншин та їх громадських організацій. Отже, відповідна координація зусиль національно-культурних товариств має потенціал для подальшого розвитку та вдосконалення.

Детальний аналіз результатів перепису населення 1989 року засвідчив компактне проживання сільського українського, угорського та румунського населення, високу урбанізованість росіян, євреїв, білорусів, словаків та ін. Етнічна ідентичність, за даними перепису, переважно ототожнювалася з мовною ідентифікацією. Мовних асиміляційних процесів зазнала циганська, словацька, єврейська, білоруська меншини. Динаміка етнодемографічних процесів на Закарпатті засвідчила природний приріст населення за рахунок народжуваності в сільській місцевості. Зростання еміграційних потоків із другої половини 90-х років ХХ ст. зумовило зменшення чисельності угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв краю. Це проілюстрували результати Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Ситуативно «вигідною» національністю виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. У середовищі української нації виокремилася група русинів. Подібні аспекти етнодемографічного розвитку Закарпаття потребують подальших досліджень. Математичні розрахунки динаміки міжетнічних шлюбів засвідчують високу ендогамність українців, румунів, угорців, циган краю. Порушення ендогамії відбувалось у середовищі росіян, білорусів, німців, євреїв, словаків.

Етнополітичний розвиток краю позначений особливостями трансформаційного етапу 1989–1991 років та доби незалежності України. У 1989–1991 роках на Закарпатті чітко простежува-

лося протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатурної еліт. Проблема політичного русинства породжена ситуативними інтересами владної партноменклатури. В умовах української державності вона зазнала значної трансформації. Унаслідок провокаційної діяльності окремих лідерів русинського табору ідея політичного русинства була дискредитована.

Етнокультурне життя українців та представників національних меншин протягом досліджуваного періоду зазнало неабияких позитивних змін. Становлення державної української мови, україномовної системи освіти, діяльність громадських товариств краю, зокрема крайової «Просвіти», проведення культурно-мистецьких акцій сприяло зміцненню української самосвідомості та національної свідомості українців краю.

Успіхи етнонаціональних меншин області слід пов'язувати з розбудовою національної шкільної системи, діяльністю національно-культурних товариств Закарпаття, культурно-пропагандистськими заходами, святами. Проблемними реаліями залишалися питання забезпечення україномовною літературою, наповненість бібліотечних фондів мовами окремих національних меншин Закарпаття. Діяльність першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття засвідчила активний поступ модернізованого етнокультурного діалогу етнічних груп краю.

¹ Статистичні дані // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». – Ужгород, 1997. – С. 216.

² Дело № 4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. – Арк. 1–4.

³ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області. 2001 р.

⁴ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області по містах та районах. 2001 р.

⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. I, арк. 25.

⁶ *Мигович І.* Етнічна культура як чинник громадянської злагоди // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 6.

⁷ *Зан М.* Міжетнічні шлюби як індикатор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2005. – Вип. 13. – С. 180–185.

⁸ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2001. – 11 січня. – С. 6.

⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹⁰ *Шульга М. О.* Етнічна самоідентифікація особи : дис. ... д-ра соціол. наук. – К., 1993. – С. 36, 37.

¹¹ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2001. – 11 січня. – С. 6.

¹² Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹³ Там само.

¹⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 62–70.

¹⁵ *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Л., 2006. – С. 254.

¹⁶ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 20.02.90 № 39 “Про реєстрацію Статуту обласного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів”», арк. 112–115.

¹⁷ Там само. – Арк. 106–108.

¹⁸ *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 67; *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 10.

¹⁹ *Сурнін В. Б.* Принцип самовизначення націй та особливості його реалізації на Закарпатті в 90-х роках ХХ ст. // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення : матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 2001. – С. 140.

²⁰ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Протокольне рішення від 19.06.90 № 8 “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування”», арк. 151, 154.

²¹ Там само. – Спр. «Рішення облвиконкому від 18.09.90 № 170 “Про підготовку області до переходу з 1991 року на місцеве самоврядування”», арк. 40.

²² Там само. – Спр. «Рішення від 26.03.92 № 54 “Про порядок обчислення часу на території області”», арк. 22.

²³ Наша земля – українська // Закарпатська правда. – 1991. – 15 лютого. – С. 1.

²⁴ Висновки робочої групи облвиконкому по вивченню правомірності питань, що підняті в декларації товариства карпатських русинів від 9 січня 1991 р. // Закарпатська правда. – 1991. – 24 жовтня. – С. 1.

²⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 р. На 207 аркушах», арк. 10.

²⁶ Там само. – Арк. 59, 62, 81, 91–92, 105, 112.

²⁷ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 р. На 141 аркуші», арк. 58–59.

²⁸ Там само. – Арк. 61–68.

²⁹ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах», арк. 82–85.

³⁰ Декларація про проголошення Закарпаття автономним краєм України (Проект) // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 жовтня. – С. 4.

³¹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 19.11.91 № 215 § 2 “Про реєстрацію Статуту Демократичної ліги національностей Закарпаття”», арк. 195–222.

³² Там само. – Спр. «VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання 20 листопада 1991 р. На 13 аркушах», арк. 1–10, 13.

³³ Там само. – Спр. «Рішення від 3.12.91 № 225 “Про створення робочої комісії облвиконкому по підготовці проекту Закону України “Про Статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття”». – Арк. 62–65.

³⁴ Там само. – Оп. 23, спр. II, арк. 148–149.

³⁵ Там само. – Оп. 14, спр. «XII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 31 травня 1993 р. На 260 аркушах», арк. 53–54, 57–58.

³⁶ *Балега Ю.* Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність : матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород, 1994. – С. 66–70.

³⁷ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «I сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання. Третє засідання від 07 вересня 1994 р. На 169 аркушах», арк. 3–6.

³⁸ Там само. – Оп. 23, спр. «III. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 07 травня 1997 – 14 липня 1997 р. На 155 аркушах», арк. 69–70.

³⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества подкарпатських русинів” 18.04.97. № 118».

⁴⁰ Там само. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества карпатських русинів” 20.08.97. № 137».

⁴¹ Там само. – Список громадських організацій національних меншин України, легалізованих Закарпатським обласним управлінням юстиції. – Спр. «Русинське науково-освітнє товариство. 29.10.97. № 144».

⁴² Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з профспілками, громадськими організаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня 1999 – 28 грудня 1999 р. На 149 аркушах», арк. 149.

⁴³ Президенту Чехии пану Вацлаву Гавелу гор. Прага от Председателя Республиканской партии Подкарпатской Руси Степана Ач. 15 июля 1999 года // Інформаційний листок. – 2000. – Квітень – червень. – Чис. 50. – С. 8.

⁴⁴ *Староста Н.* Подкарпатские русины: де-юре и де-факто // Правознахист. – 2009. – 5 вересня. – С. 3, 4.

⁴⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Розпорядження від 13.11.89 № 263 “Про організаційне забезпечення розробки проекту комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 року”», арк. 94, 96, 97.

⁴⁶ Там само. – Спр. «Рішення від 13.04.92 № 67 “Про реєстрацію Статуту Закарпатської обласної організації Союзу українців”», арк. 139.

⁴⁷ Там само. – Спр. «Листування з профспілками та іншими громадськими організаціями. 04 січня 1997 – 12 листопада 1993 р.», арк. 1–3.

⁴⁸ Поточний архів управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Про хід виконання Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, доручень Президента України та Уряду України з мовних питань. № 856 від 30.12.2000 р.».

⁴⁹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Том ІХ. Листування з міськвиконкомами, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, установами, організаціями області про фінансування окремих галузей народного господарства. 06 жовтня 1999 – 10 листопада 1999 р.», арк. 5.

⁵⁰ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області – National cultural associations of Transcarpatian region. – Ужгород, 2001. – С. 65, 66.

⁵¹ *Безега Т. М.* Передумови та створення НДІ карпатознавства // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип. 10. – С. 313–321.

⁵² *Мигович І. І.* Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження). – К. ; Ужгород, 1994. – С. 105.

⁵³ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 1, оп. 1, спр. «Розпорядження Представника Президента від 5.05.92 № 30 “Про реєстрацію Статуту Закарпатського угорського педагогічного товариства”», арк. 294.

⁵⁴ Там само. – Спр. «Розпорядження від 5.05.92 № 32 “Про реєстрацію Статуту Закарпатської Асоціації угорських скаутів”», арк. 318.

⁵⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з обласними організаціями з питань культури, діяльності культосвітніх закладів, поліграфії, радіомовлення і телебачення. 23 серпня 1994 – 31 жовтня 1994 р.», арк. 8–20.

⁵⁶ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша. 13.08.99. № 217».

⁵⁷ Foto-arhiva Ion M. Botoș. Arșa de Jos. – Спр. «Лист до голови Закарпатської ОДА Г. Москаля від 14.03.2002 р. № 7».

⁵⁸ *Зан М.* Знайомтесь: товариство румунської молоді імені Міхая Емінеску // Погляд. – 2003. – 3 грудня. – С. 7.

⁵⁹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з обласними організаціями з питань культури, діяльності культосвітніх закладів, поліграфії,

радіомовлення і телебачення. 04 січня 1993 – 09 грудня 1993 р.», арк. 8, 9.

⁶⁰ Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. «Розпорядження від 18.10.96 № 547 “Про нагородження Почесною Грамотою обласної державної адміністрації”», арк. 329.

⁶¹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут відділення ВГО “Руський рух України”. 05.11.99. № 231».

⁶² «Романі Яг». Історія, культура, право. – Ужгород, 1998. – С. 6, 7.

⁶³ Архівний відділ Ужгородської міської Ради народних депутатів. – Спр. «Листування з обласною державною адміністрацією з питань внутрішньої політики. 04 січня 1997 – 02 липня 1997 р.», арк. 26.

⁶⁴ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 43, 47.

⁶⁵ Там само. – С. 35–38.

⁶⁶ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 18.09.90 № 186 “Про реєстрацію Статуту Закарпатського обласного товариства радянських німців “Відродження”», арк. 213–215.

⁶⁷ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут Закарпатської обласної організації “Німці Закарпаття”. 07.11.2000. № 280».

⁶⁸ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про євреїв Закарпаття (1.01.01)».

⁶⁹ *Варданян Р.* Тези виступу (Ужгородська вірменська недільна школа) // Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 35, 36.

⁷⁰ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про польську меншину Закарпаття (1.01.01)».

⁷¹ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 57.

⁷² Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про чеську меншину Закарпаття (1.01.01)».

⁷³ Мітряєва С. І. Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 58.

⁷⁴ Єдина родина. Матеріали про національно-культурні товариства Закарпаття. – Ужгород, 2006. – С. 85.

⁷⁵ Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. – Спр. «Розпорядження голови Закарпатської облдержадміністрації від 18.10.99 № 549 344. “Про координаційну раду Центру культур національних меншин Закарпаття”».

⁷⁶ Соломон Й. М. Центр культур національних меншин Закарпаття: здобутки, перспективи // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 2001. – С. 88.

⁷⁷ Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. – Спр. «Лист директора Центру Й. М. Соломона Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини п. Н. І. Карпачовій від 28.11.2001 № 30 “Про Центр культур національних меншин Закарпаття”».